

Гордієнко О.А.,
кандидат педагогічних наук, в.о доцента
кафедри філології і лінгводидактики

**Паралінгвістичні засоби спілкування в системі роботи
над опануванням основами риторики як компонентом педагогічної
компетенції студентів – майбутніх учителів початкових класів**

Одним із провідних напрямів реформування системи національної освіти є гуманізація навчально-виховного процесу, цілеспрямоване формування інтелектуального потенціалу нації. Згідно з державними документами (Законом України "Про вищу освіту", державним стандартом початкової середньої освіти, державною програмою "Вчитель", Державною національною програмою "Освіта" ("Україна ХХІ століття") під час навчання учні початкових класів мають прилучитися до вітчизняної та світової культури. Таке завдання передбачає підготовку майбутнього вчителя початкових класів до організації навчання учнів, оволодіння ним сучасними технологіями формування творчої особистості школяра. У цьому руслі особливого значення набуває педагогічна компетенція вчителя, що розуміється як "сукупність певних якостей (властивостей) особистості з високим рівнем професійної підготовки до педагогічної діяльності і ефективної взаємодії з учнями в освітньому процесі" [6: 77].

Формування педагогічної компетенції майбутнього вчителя – одне із завдань дисципліни "Основи культури і техніки мовлення", що вивчається студентами 1 курсу ННІ педагогіки, і зокрема, одного з розділів названого курсу – основи риторики. Зазначений курс спрямований на активний пошук інноваційних форм, методів, які стимулюють розвиток інтелекту, ініціативи, творчого потенціалу особистості студента, а також формують науково-дослідні уміння і життєво необхідні навички спілкування.

Студенти дізнаються, що спілкування відносять до базових критеріїв психологічної науки, який досліджували В.М. Бехтерев, О.М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв та ін. Основу теорії педагогічного спілкування заклали праці вчених Я.А. Коменського, К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського. Саме бажання спілкуватися В.О. Сухомлинський вважав одним із критеріїв професійної придатності: "Якщо спілкування з багатолюдним колективом приносить вам головний біль..., – не вибирайте своєю професією вчительську працю" [9: 423].

На жаль, трапляються ситуації, коли молодий вчитель, учорашній студент, старанно підготувавшись до уроку, приходить у клас, розпочинає заняття... Пояснює матеріал, а в класі галас. Намагається говорити голосніше, але учні не слухають. Як це не прикро, не зумів привернути їх увагу, захопити, зацікавити. У чому ж помилка молодого вчителя?

Студентам важливо зрозуміти, що важливу роль у спілкуванні між учителем та учнями відіграють не лише слова, певна інформація, а й те, як

саме вона доноситься до слухачів, тобто паралінгвістичні засоби спілкування, що є складовою техніки мовлення. З чого ж складається техніка мовлення?

Техніка мовлення – сукупність умінь і навичок у сфері зовнішніх якостей усного мовлення (дикція, жести, логічний наголос, мелодика, міміка, паралінгвістика тощо) [3:186].

Паралінгвістика ж вивчає те, як, а не що ми вимовляємо. Це розділ мовознавства, який досліджує засоби, вміщені у мовленнєве повідомлення, зокрема темп мовлення (як швидко ми говоримо), тон (високий або низький), тембр (відтінки звучання голосу: різкий, м'який тощо), артикуляцію (ступінь чіткості вимови), ритм [8: 91-92].

Оволодіння технікою мовлення потребує знання будови мовленнєвого апарату, формування правильної артикуляції та дикції, вміння дотримуватися оптимального темпу і ритму мовлення. Учитель повинен дбати про стан мовленнєвого апарату: носової і ротової порожнини, губ, зубів, язика, горла, трахеї, бронхів, легень.

Техніка мовлення визначається перш за все правильним диханням, від якого залежить якість звуків і мовлення загалом. К.Я. Климова радить майбутньому учителеві знати такі закономірності використання дихання: говорити потрібно, видихаючи струмінь повітря, а вдихати його – під час непомітних для слухачів пауз [5, с.91-92.].

Учителю, як і будь-якій публічній людині, у роботі потрібний сильний і гнучкий голос. Динаміка (сила) голосу визначається струменем повітря, що посилюється і тисне на голосові зв'язки. Практика засвідчує: щоб примусити учнів себе почути, молоді вчителі збільшують голосові зусилля за допомогою м'язової напруги. Це призводить до хронічного ларингіту або й до серйозніших захворювань, часткової і навіть повної втрати голосу. Серед причин порушення голосу можна назвати такі: підвищене щоденне голосове навантаження, невміння користуватися голосовим апаратом, недотримання правил гігієни, вроджена слабкість голосового апарату.

Студенти мають удосконалювати й такі важливі характеристики свого голосу: політ – здатність бути почутим у найвіддаленіших куточках приміщення; тон та висоту (важливо вміти користуватися багатством мелодики голосу, адже монотонність призводить до втомлюваності); темп – швидкість промови (швидкий темп може стати проблемою, якщо артикуляція нечітка). Основним матеріалом виразного звучання голосу є його діапазон. Людський голос здатен змінювати свою висоту в дуже великому діапазоні; бідність діапазону призводить до монотонності звучання, одного з найнебезпечніших ворогів учителя. Студентам важливо пам'ятати, що монотонний голос заколихує аудиторію, притупляє процес сприйняття інформації.

Діапазон голосу – не природжена якість, її можна розвивати вправами. Першокурсники виконують, наприклад, такі: читання вірша, «пробігаючи» від низького тону до найвищого і назад, імітація дзвона, інших звуків.

Робота над голосом, на думку С.В. Глазунова, повинна складатися з відшукування під нашаруванням звичок свого природного вільного голосу, того звучання, яке виникає легко, вільно, без усяких м'язових зусиль і є

максимально органічним [2]. Найбільш простим і ефективним способом знаходження такого органічного для кожної людини звучання А.Б. Вескер вважає вправи типу "стогін". Під час її виконання звук не повинен виходити з рота, а спрямовуватися у резонуючі частини голови за напрямом повітряного струменя [1].

Студентам стане в нагоді вміння знайти потрібну силу голосу, прагнення уникати монотонності мовлення, і водночас говорити виразно, з чіткою дикцією.

Дикція – злагоджена і виразна діяльність органів мовлення – відіграє не менш важливу роль. Розвитку дикції сприяє виконання вправ для засвоєння артикуляції під час вимови звуків і слів у фразі. Чудовим засобом для вироблення дикції, а також для поліпшення стану здоров'я взагалі є щоденна вимова скоромовок. Вільне володіння скоромовками гармонійно вибудовує координаційні процеси між мозком та мовним апаратом і є своєрідним тренінгом для мозку. Так, чітке фонетичне вимовляння звука [р] у швидкомовках сповнює людину життєвої енергії, звука [а] – духовною силою. Можна сказати, що скоромовки – це психічна розминка для оздоровлення тіла [5: 260].

Велике значення для мовлення має інтонація. Складниками інтонації вчені вважають мелодику, ритм, темп, логічний наголос, тембр голосу, паузи.

Мелодика – зміна висоти тону під час вимови фрази. Для вчителя мелодика – тонкий інструмент взаємодії з учнями. За характером мелодики учні можуть «почути» багато з того, що не виражається словами. *Ритм* – чергування наголошених і ненаголошених складів, коротких і довгих синтагм, *темп* – швидкість мовлення у часі, тривалість пауз. *Логічний наголос* у мовленні вчителя допомагає учням орієнтуватися в інформації, відокремлювати важливе від деталей. *Тембр* – емоційно-експресивні відтінки звуків, один із інтонаційних елементів, що сприймається одразу, з перших слів. Так, сухий тембр педагогічного мовлення негативно позначається на засвоєнні матеріалу й емоційному стані учнів.

Інтонація дає змогу виражати наші думки, почуття, вольові устремління не тільки поряд зі словом, але й крім нього, інколи всупереч йому. Бідність інтонаційного діапазону, на думку О.В. Філіппової, призводить до монотонності. А звідси – до збіднення звукової палітри, ослаблення педагогічного впливу мовлення [11].

Кожен учитель прагне, щоб сказане ним легко сприймалося, було зрозумілим і осмислювалося учнями. Реалізації таких завдань певною мірою сприяє інтонація. Класичним прикладом цього є досвід А.С. Макаренка. Молодий педагог, відчувши свою безпорадність у спілкуванні з вихованцями, почав наполегливо працювати, удосконалюючи свій голос, дикцію, дихання. Відомий його вислів: "Я став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити "Іди сюди" з 15-20 відтінками, коли навчився давати 20 нюансів на обличчі, в постаті і в голосі. І тоді я не боявся, що хтось до мене не підійде або не почує того, що треба" [7: 247].

Інтонаційне багатство мовлення залежить від лексичного наповнення, синтаксичної побудови тексту. Інтонаційний спектр утворюють питальна, спонукальна, розповідна інтонація; інтонація відповіді, підтвердження, згоди, сумніву, заперечення, роздуму, впевненості, ласкавості, фамільярності, офіційності, оскарження, осуду, звинувачення тощо. В інтонації виявляється переживання, що супроводжує мову вчителя. З неї дитина отримують інформацію не тільки про зміст почутого, а й про ставлення вчителя до неї. Тож мова вчителя має бути емоційно насиченою, враховувати ситуацію спілкування, норми етики.

З інтонацією пов'язаний ще один паралінгвістичний елемент мовлення – паузи, їх характер і розподіл. Студент повинен навчитися контролювати їх. По-перше, пауза полегшує дихання; по-друге, дає можливість зорієнтуватися, до якої думки треба перейти далі; по-третє, пауза перед кульмінаційним моментом і після – один із найяскравіших способів підкреслити його. Уміння тримати паузу високо цінується в акторів. Відомий актор С. Юрський підкреслював доречність використання актором пауз у виставі: "Пауза – це перерва, тиша... Під час паузи до глядача зі сцени не надходить нової інформації, але саме в цей момент усе накопичене попереднім рухом дії перетворюється в душі глядача в нову якість. Саме в паузах стрибками підвищується напруження... Вміння тримати паузу – один з показників високого ступеня майстерності. Потрібно заробити право на паузу – вона має готуватися тобою, вона набуває сили тільки в напруженій атмосфері" [12: 77-78].

Доцільна педагогічна пауза – вершина педагогічного артистизму. Як свідчать дослідження студентів, мовлення педагога без пауз сприймається аудиторією важко, не дає змогу осмислити почуте, проте надмірна їх кількість також знижує ефективність сприймання матеріалу. Як риторичний прийом у мовленні вчителя Н.Б. Голуб називає очікувальну паузу. Така пауза, на думку дослідниці, – прийом залучення учнів до активного мовленнєвого спілкування на уроці [3: 191]. Вміло використовуючи такі паузи, вчитель дає можливість учням щось згадати або ж осмислити інформацію, щоб вступити в діалог на запропоновану тему тощо.

Студентам для успішного оволодіння риторикою важливо запам'ятати, що між окремими словами можна робити незначні паузи, а між реченнями, окремими думками – триваліші, даючи змогу слухачам зосередитися. Важливо при цьому уникати зайвих звуків, невизначеності, заповнення пауз словами-паразитами.

Компоненти техніки мовлення – голос, дикція, темп, інтонація – виконують й інші важливі функції: створюють імідж мовця, який закріплюється в свідомості оточуючих, дають їм змогу виявити його індивідуальність, визначити емоційний стан. Мовлення одного педагога свідчить про його знервованість, іншого – про скутість, сором'язливість, а занадто швидкий темп, невиразність у вимові, "ковтання" кінцевих звуків слів можуть стати навіть об'єктом учнівських пустошів. У цьому сенсі набуває актуальності думка В.О. Сухомлинського про те, що мовлення

вчителя є не лише показником його педагогічної культури, а й засобом самовираження і самоутвердження його особистості. Вчений розробив своєрідний кодекс мовлення педагогів: слово вчителя не повинно бути брутальним, непристойним, фальшивим, нещирим. Особливо він наголошував на своєрідній психотерапевтичній функції слова вчителя у діалозі між ним та учнями. Вислови "душа дитини" і "слово вчителя" він ставив поряд [10: 82, 321].

Отже, студенту важливо усвідомити, що володіння технікою мовлення є не тільки елементом культури, а й передумовою позитивного сприйняття його як педагога учнями, батьками, колегами.

Список використаних джерел і літератури

1. Вэскер А.Б. Открывая занавес урока. Энциклопедия актёрско-педагогического мастерства учителя Учебно-методическое пособие. М.: ЦГЛ, 2004. – 160 с.
2. Глазунов С.В. Основы ораторского искусства та методики проведения навчальних занять: Навчальний посібник. – Д.: РВВ НДУ, 2001. – 144с.
3. Голуб Н.Б. Самостійна робота студентів з риторики: Брама-Україна, 2008. – 232 с.
4. Климова К.Я. Основы культуры і техніки мовлення: Навч. посібник. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Ліра – К, 2007. – 240 с.
5. Левшинов А. Главные инструменты обретения здоровья. – СПб.: "Издательство "прайм-ЕВРОЗНАК", 2004. – 352 с.
6. Лукьянова М.И. Психолого-педагогическая компетентность учителя // Дайджест. Школа-парк педагогічних ідей та технологій. – 2002. – № 2. – С. 77-79.
7. Макаренко А.С. Мій досвід // Твори: В 7 т. – Т. 5.
8. Салем Марк. Как читать человека: Советы ведущего эксперта. – Харьков-Белгород, 2008. – 315с.
9. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 670с.
10. Сухомлинський В.О. Слово про слово. Слово вчителя в моральному вихованні // Вибр.твори: В 5 т. – Т. 5.
11. Филиппова О.В. Профессиональная речь учителя. Интонация: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 192 с.
12. Юрский Сергей. Кто держит паузу. – М.: Искусство. – 1989. – 318 с.